

Wychowanie - studia teoriopoznawcze i aksjologiczne

Czesław Wiśniewski

Spis treści

Wstęp	7
I. Intencjonalność działań wychowawczych	9
1. Teleologia a teleologia wychowania	9
2. Rozpoznanie źródłowych przesłanek celów wychowania	11
3. Myślenie porządkujące w sferze kategoryzacji celów	22
4. Ogólność i konkretność celów	32
5. Potwierdzenie niezbędności celów w wychowaniu	37
II. Uczeń-wychowanek na tle wymogów systemu edukacyjnego	46
1. Usytuowanie ucznia w środowisku szkolnym	46
2. Opisy i identyfikacje obrazu wychowanka	48
3. Uczeń wobec władzy i rygorów szkoły	53
4. Wychowanek w nurcie edukacji wyzwalającej	57
III. Psychosocjopedagogiczne konteksty rozwoju osobowości społecznej wychowanka	61
1. Artykulacja kluczowych tez implikatywnych wobec pojęcia rozwoju	61
2. Kategoria rozwoju społecznego i jej uzasadnienia	66
3. Rozwój społeczny dziecka a wychowanie w rodzinie	70
4. Pedagogiczne reinterpretacje rozwoju społecznego	73
IV. Wychowawca osobowo dojrzały i profesjonalnie sprawny	80
1. Funkcjonalne odniesienia procesu wychowawczego	80
2. Wyznaczniki ról społecznych wychowawcy	90

3. Dyskusje wokół portretu osobowego wychowawcy	94
4. Możliwości wypełnienia przestrzeni relacyjnej pomiędzy wychowawcą a wychowankiem	98
V. Kompetencje podmiotowe w wychowaniu	108
1. Podmiotowość na tle bogactwa kultur i tradycji	108
2. Podmiotowość i przedmiotowość (opozycyjność czy tożsamość)	111
3. Pedagogiczna perspektywa podmiotowości	115
4. Koniec podmiotowości czy rewolucja podmiotów	117
VI. Manipulacje na poziomie interakcji wychowawczych	121
1. Rodzajowe formy manipulacji	121
2. Cele i motywy działań manipulacyjnych	123
3. Środki i techniki manipulacyjne	126
4. Wizerunek osobowościowy manipulatora	130
5. Manipulacje w rodzinie, w szkole i w życiu społecznym	133
VII. Zarys holistycznego modelu otwartości współczesnych systemów edukacyjnych	138
1. Warunki zaistnienia otwartości	138
2. Kategoria społeczeństwa otwartego	141
3. Podatność systemu edukacyjnego na wpływy otoczenia	144
4. Otwartość osobowości wychowanka i wychowawcy	153
VIII. Poszukiwanie formuły <i>Homo aksiologicus</i>	158
1. Aksjologia, aksjologia wychowania, pedagogika aksjologiczna, wychowanie do wartości	158
2. Subiektywistyczne i obiektywistyczne koncepcje wartości	163
3. Wartości, ich rodzaje (hierarchie), pełnione funkcje	166
4. Drogi aksjologicznego wsparcia procesu wychowania	171
5. Niektóre egzemplifikacje wychowania do wartości	175
IX. Kulturowo-cywilizacyjna przestrzeń wychowania	182
1. Kultura a cywilizacja	182
2. Pluralizm cywilizacyjny na tle uwarunkowań historycznych	186
3. Problem inkulturacji i wielokulturowości	195
4. Wyzwania współczesności a wychowanie	201
Zakończenie	208
Bibliografia	210

Wstęp

Wychowanie wyraża się w służbie światu, który powstaje. Jest to świat ludzkich sprawności intelektualnych, ambicji, planów, wartości, osiągniętych sukcesów, ale też doznawanych niepowodzeń i upadków. Nie sposób ulokować się w formule autentyczności jednokierunkowej i wykonawczo możliwej do spełnienia raz na zawsze. Jesteśmy sobie „zadani”, a nasze istnienie ma charakter dynamiczny. Do człowieczeństwa dochodzi się przez stałą odnowę, krytyczny osąd, autorefleksję i pracę w ciągłym procesie falsyfikowania siebie, pobudzonym przez odwieczne pytanie: Jakim być, żeby życie przeżyć jak najlepiej? Człowiek jest nie tyle naturalny, co historyczny, a nawet „jest historią”. Mimo że przynosi na świat pewne potencjalności, jednak orientacji na dobro i postaw moralnych nie dziedziczy. Formują się one pod wpływem środowiska i wychowania.

Wychowując wsłuchujemy się w głos osoby, z którą pozostajemy w interakcjach. Tworzy się wspólna płaszczyzna dialogu oparta na zaangażowaniu i powadze, wymagająca uszanowania racji wypowiedzianych przez innego człowieka, zakładająca więc także stosowną relatywność ludzkich prawd. Potrafimy korzystać z przekazywanych doświadczeń, choć w trosce o uwyrażnienie własnej podmiotowości z trudem się do tego przyznajemy. Bliska jest nam osoba przewodnika, która przez łagodną i subtelną sugestią zachęci do czynów godnych, bezinteresownie pomoże czy wyciągnie z mroków. Młodzież

nie oczekuje od wychowawcy bycia ideałem. Zaakceptuje niedoskonałości, jeśli znajdzie dowody na to, że nauczyciel pragnie je przekroczyć. Odrzuci natomiast absolutnego dysponenta prawdy, przemawiającego z wyżyn własnej pychy. Ekspozowanie postawy autorytarnej jest nieskuteczne, a system zakazowo-nakazowy zubaża siły potrzebne do podjęcia wyzwań.

Wychowanie nie doczekało się jednoznaczności definicyjnej przy uściśleniu swej istoty i nic nie wskazuje na to, by w przyszłości miało się to zmienić. W niniejszej pracy unikamy takiego stawiania spornych kwestii, które, pozostając skażone cechą arbitralności oraz subiektywizmu, pretendowałyby do prawa rozstrzygnięć kategorycznych i ostatecznych. Nie oznacza to jednak rezygnacji z odważnego stawiania nowych tez lub stronięcia od zagadnień trudnych i dyskusyjnych. Opowiadając się za przyznaniem preferencji wychowaniu niedyrektywnemu (wspomagającemu rozwój wychowanka), dostrzegamy także rolę i sens, choć w ograniczonym zakresie, wychowania dyrektywnego (powodującego zmiany bezpośrednio w rozwoju wychowanka). Atrybutami pierwszego, popularyzowanego przez zwolenników naturalizmu, rozumianego jako oddziaływania na wychowanka od wewnątrz, są: wyzwalanie, usuwanie zagrożeń, dodawanie odwagi, pobudzanie aktywności, praca nad sobą, samoaktualizacja. Przymiotami drugiego, docenianego głównie przez zwolenników socjologizmu, rozumianego jako oddziaływania na wychowanka od zewnątrz, są: interwencjonizm, kształtowanie, urabianie, formowanie, systemowość wpływów, nastawienia modyfikacyjne. Znaczenie dla wychowania ma zarówno czynnik kultury, jak też natury, wpływy interpersonalne i instytucjonalne, otoczenie społeczne oraz zaangażowanie własne podmiotu. Autentyzm wychowawczy domaga się bliskości, a zarazem niezbędnego dystansu wobec podejmowanych wyzwań i rozwiązywanych problemów, potrzebuje refleksji analitycznych i syntez oraz podejścia filozoficznego wraz z konkretyzacjami empirycznymi.

I. Intencjonalność działań wychowawczych

1. Teleologia a teleologia wychowania

Teleologią (gr. *teleos* – cel, kres) określa się przekonania i poglądy filozoficzne uzupełniające lub zastępujące przyczynowe wyjaśnianie rzeczywistości jej celowością; wszystkie byty (rzeczy, zdarzenia, organizmy, ludzie) mają swoje przeznaczenie (istnieją celowo), będąc elementem ich natury (istoty). Termin „teleologia” wprowadził Christian Wolff (1728), ale celowościowa interpretacja rzeczywistości sięga czasów starożytnych, zwłaszcza Arystotelowskiej teorii przyczyn celowych (występujących wraz z przyczynami materialnymi, formalnymi i sprawczymi). Platon twierdził, że wszystkie rzeczy i ruchy w kosmosie skierowane są ku ideom (głównie Prawdy, Dobra, Piękna), stanowiącym ich niedoskonałe odwzorowanie. W teleologii typowe pytanie brzmi: Dlaczego...?, odpowiedzią zaś jest: Dlatego, że...; Po to, by...; Celem; Z powodu... itp. Przy czym wcześniejszy stan rzeczy wyjaśniany jest przez jego stan późniejszy.

Współczesna fizyka z nastawień teleologicznych rezygnuje w ogóle. W przypadku zwierząt wybór celów jest niepełny, gdyż ich naturalne (instynktowe) zachowania zachodzą w następstwie zmysłowego poznania i proporcjonalnych do niego pożądań. W sferze ludzkich czynów natomiast cele występują jawnie.

Tradycyjna filozofia wyróżnia teleologię istotową (rozwińnięcie zasady celowości, wykazanie, że każdy byt działa w sposób prowadzący do pełnego rozwoju jego istoty) oraz teleologię dążeniową (opisywanie właściwości władz i działań bytów zmierzających do założonych celów, przy czym wolne doznania i chcenia dają człowiekowi możliwość samodzielności). Współczesne opracowania leksykalne (np. *Filozofia. Leksykon*, PWN¹) uwzględniają natomiast: teleologię kreacjonistyczną (kreacjonizm) – głoszącą powszechną celowość świata, będącą argumentem na istnienie jego osobowego stwórcy (św. Tomasz z Akwinu); teleologię immanentną – wyjaśniającą całość zjawisk minionych i aktualnych przez odniesienie do przyszłości (I. Kant, G. W. F. Hegel); teleologię witalistyczną (witalizm) uzasadniającą celowość procesów życia oddziaływaniem niematerialnych i pozaczasowo-przestrzennych czynników witalnych. Witalizm (zapoczątkowany przez Paracelsusa – XVI w.) ostatecznie zarzucono w minionym wieku, gdyż jego hipotetyczne siły i mechanizmy sprawcze nie poddają się testom empirycznym, należą zatem do sfery rozważań pozanaukowych.

Przenosząc teleologię w obszar świadomych działań ludzkich, nie wyłączamy z niej procesów formowania osobowości i czynności wychowawczych. W tym ostatnim przypadku mamy do czynienia z teleologią wychowania. Jej sferą zainteresowań i badań są cele wychowania. Jest ona wyodrębnionym działem refleksji dotyczącej wyprowadzania, uzasadniania oraz określania owych celów. Choć nazwa „teleologia wychowania” znalazła się w pedagogice dopiero w XX w., to jednak jej przedmiotowy wymiar (cele, ideały) znany był myśli i praktyce pedagogicznej od dawna (starożytna Grecja). Dość dobrze służy jej rozwojowi w Polsce okres międzywojenny. Po wojnie – w końcu lat 60. i w latach kolejnych – wzrasta zainteresowanie tą problematyką. Na uwagę miano jednak głównie teleologię zdominowaną i podporządkowaną obowiązującej wówczas oficjalnej ideologii państwowej. Czasy obecne odrzuciły wiele wcześniej wyartykułowanych tez lub nadały im nowe sensy.

Teleologia wychowania utożsamiana często bywa z teleologią pedagogiczną. Ta ostatnia sugeruje, że chodzi tu o cele przypisane peda-

¹ *Filozofia, Leksykon PWN*, pod red. Wł. Łagodkiego, G. Pyszczka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 328.

gogice jako nauce, a nie cele właściwe wychowaniu w znaczeniu działalności praktycznej. Stosowanie obok słowa „teleologia” zamiennie określenia, które raz dotyczy nauki (przymiotnik „pedagogiczna”), a innym razem przedmiotu tej nauki (rzeczownik „wychowanie”) może być myląca, choć przyjęcie założenia, że pedagogika jest zarówno teorią, jak i praktyką złagodzić może wyrazistość takich wątpliwości. Semantyka terminów, ich logiczne zależności i tradycja językowa przemawiają, zaznaczmy, na korzyść nazwy „teleologia wychowania” przy rozpatrywaniu tych celów, które właściwe są wychowaniu.

2. Rozpoznanie źródłowych przesłanek celów wychowania

Kazimierz Sośnicki² nade wszystko docenia naturalistyczne źródła celów wychowania (ogólnoludzka natura człowieka, indywidualne właściwości człowieka, „los” charakteryzujący bieg życia) oraz źródła socjologiczne (empiryczny, obecny stan życia społecznego, ideologiczny obraz życia, który powstaje i rozwija się). Gaston Mialaret³ cele wychowania wyprowadza: z dziejów oświaty i pedagogiki oraz z wychowania i pedagogiki porównawczej, nauk podstawowych (biologicznych, psychologicznych, socjologicznych), analizy obiektywnej pedagogiki naukowej (dydaktyki eksperymentalnej, psychopedagogiki, socjopedagogiki). Stanisław Nalaskowski⁴ kładzie akcent zaś na technikę wywodzenia celów „od góry” – z założeń i praw nauki oraz filozofii (droga teoretyka) oraz „od dołu” – z opinii czynników warstw, kręgów społecznych (droga praktyka). Źródła celów wychowania różnie są lokalizowane i określane. Tworząc dopełniający się ich zestaw warto uwzględnić: naturę ludzką, życie społeczne, sferę kultury, dorobek nauki, ideologię społeczną, założenia religijne.

² K. Sośnicki, *Istota i cele wychowania*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1967, s. 168–169.

³ G. Mialaret, *Wprowadzenie do pedagogiki*, PWN, Warszawa 1968, s. 16.

⁴ S. Nalaskowski, *O ideale wychowania i celach kształcenia. Studium z pedagogiki porównawczej*, Wydawnictwo A. Marszałek, Toruń 1993, s. 12–14.

W dalszej części rozdziału omówione zostaną poszczególne czynniki źródłowe celów bez wyraźnej konkretyzacji procedury wyprowadzania z nich celów szczegółowych. Zakłada się, że myślenie uniwersalistyczne, mające odniesienie do szerokiej gamy sytuacji wychowawczych, dać może więcej niż pedantyzm wykonawczy, skrepowany rygorami konkretnych zdarzeń i okoliczności, ograniczony więc w szerszych zastosowaniach.

Natura ludzka. Pojęcie natury (*physis*) pojawiło się w myśli starogreckiej, gdzie było powiązane z ideą niezmiennych bytowych struktur. Współcześnie określa się nim istotę czegoś, wskazania znamienne, cechy charakterystyczne. Natura ludzka stanowi cechę (zespół cech) kluczową dla tożsamości człowieka⁵. Przyjmuje się, że różni się ona od natury zwierzęcej. Człowiek zachowuje się w sposób rozumny, korzysta z wolności, zwierzę zaś „porusza się w ograniczonym polu świadomości” i podlega bez reszty determinantom. Człowiek przekształca się oraz rozwija we wszystkich swoich wymiarach – dotyczy to organizmu, psychiki, osobowego „ja” i całości struktur wewnętrznych. Niezmiennność bytu nie znajduje tu odniesień, ale jest w nim także coś stałego i uniwersalnego.

Natura ludzka polega na nieustannym wysiłku przekraczania granic zwierzęcości tkwiącej w człowieku i wyrastania ponad nią człowieczeństwem oraz rolą człowieka jako twórcy wartości (Roman Ingarden). Czynniki aksjologiczne zaznaczają się w niej w sposób szczególny. Niemalże całą historię filozofii człowieka osnuć można na kanwie opozycyjności stwierdzeń: „ludzie są podli” – „ludzie są dobrzy”. Może nawet przeważają w tym zakresie poglądy pesymistyczne. „Z pewnością egoizm dominuje w większości ludzkich czynów indywidualnych, społecznych czy narodowych. Jest jednak czymś specyficznie ludzkim działać wyłącznie dla cudzego dobra czy szczęścia i w wypadkach wyjątkowych oddać swe życie dla uratowania cudzego życia, czasem nawet kogoś zupełnie obcego. Człowiek może dokonywać czynów straszliwych, okrutnych i „niehumanitarnych”, lecz zarazem jest jedynym stworzeniem, które czuje się upokorzone przez swe złe czyny i stara się odpokutować za swoje winy”⁶. Człowiek

⁵ *Filozofia, Leksykon PWN, op. cit.*, s. 235.

⁶ R. Ingarden, *Książeczka o człowieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987, s. 25.

zaskakuje nowością dzieł i czynów, bohaterstwem i tchórzliwością, różnorodnością zachowań, lękiem o przyszłość, a zarazem podziwu godną zdolnością do regeneracji sił, by móc pójść do przodu po doznanych upadkach i niepowodzeniach. Oto niektóre standardy, które warto dostrzec na psychicznym poziomie organizacji natury ludzkiej: spójność i ciągłość doświadczeń, jednostkowość i wspólnotowość, aktywność, niezależność, kompetencje twórcze oraz nastawienie aksjologiczne.

Życie społeczne. Określa się nim „ogół zjawisk wynikających ze wzajemnego oddziaływania jednostek i zbiorowości znajdujących się na pewnej ograniczonej przestrzeni”⁷. Dynamikę tych zjawisk, poza czynnikami kulturowymi, wyznaczają: czynniki przyrodnicze – wywierające wpływ na strukturę i funkcjonowanie społeczeństwa będącego częścią przyrody (dotyczą one człowieka jako istoty biologicznej, środowiska geograficznego procesów demograficznych) oraz czynniki ekonomiczne – konieczne do utrzymania człowieka i zbiorowości przy życiu (sposoby użytkowania zasobów środowiska, narzędzia, maszyny, urządzenia techniczne, umiejętności i sprawności, organizacja pracy).

Bytowa odrębność i неповtarzalność człowieka nie przeczą potrzebie jego komunikacji, bliskości lub „jedności” ze światem zewnętrznym – zwłaszcza ludzkim. W życiu społecznym poszczególni ludzie odnajdują naturalne zwieńczenie swego zróżnicowania somatycznego i psychicznego. Społeczeństwo „wchłania” jednostkę już od chwili jej urodzenia. Jednostka zaś czerpie i korzysta z tego, co ma do zaproponowania społeczeństwo. Można więc równie metaforycznie powiedzieć, że „wchłania” ona społeczeństwo. Jednostka i społeczeństwo są to dwa wymiary tej samej rzeczywistości. Skoro jednostka jest częścią społeczeństwa, to ma wobec niego określone zobowiązania. Dobro jednostki nie może pomijać i świadomie naruszać podstawowych wartości społecznych, gdyż stanie się wówczas dobrem pozornym. Podobnie jest też z zobowiązaniami społeczeństwa wobec jednostki.

Każde społeczeństwo ma swoje dzieje. Żyje i tworzy w określonych warunkach, kształtuje się w procesie wspólnej aktywności. Łączy i wyróżnia je więc obiektywna (język, terytorium, kultura, ekonomika, państwo) oraz subiektywna (świadomość społeczna).

⁷ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1972, s. 29.